

Lezing Just van Es – Mini-symposium Kerk in het Dorp op 5 november 2017 in Eenrum

Profaan en religieus, gaat dat samen? Dat was de vraag die ik van Jolanda kreeg. Of zoals die nu luidt: seculier en religieus. Gaat dat samen of sluit dat elkaar uit? Mij wordt een tegenstelling voorgehouden. Ik lijk te moeten kiezen. En dat heeft mij altijd een beetje in verwarring gebracht. Net als die andere keuzes die me worden voorgehouden: gelovig of ongelovig, religieus of atheïstisch.

Vanaf dat ik theologie ging studeren zwabber ik een beetje tussen beide polen. Sommige mensen vonden dat niet goed, maar ik heb het nu al 55 jaar volgehouden. Ik ben er zelfs met heel erg veel plezier de laatste tien jaar voor mijn pensioen dominee mee geweest.

Steeds zwabber ik. Ben ik gelovig? Ik weet het niet. Ik ontmoet mensen die zo over het leven praten en ook zo leven dat ik denk: ja, daar gaat het om in het geloof en dan zeggen ze: maar ik ben niet gelovig hoor, of ik ben niet religieus. Of mensen proberen me te overtuigen van hun christelijk geloof en ik hoor en zie dat aan en denk: daar wil ik liever niet te veel mee te maken hebben.

Maar het omgekeerde gebeurt ook elke keer weer.

Dus voordat ik me vandaag weer eens bedreigd ga afvragen of ik wel christen ben of gelovig of eigenlijk een atheïst en seculier, ga ik eerst toch maar eens na wat die woorden betekenen. Ze worden namelijk gebruikt alsof dat helder is, maar dat blijkt allerm minst het geval.

1

Religieus, wat is dat? Daar zijn bibliotheken over volgeschreven met eindeloos veel definities. Maar waar komt dat woord vandaan, geeft dat een clue? Nou en of, een hele boel clues zelfs.

De Romein Cicero schreef er al over. Volgens hem kwam het van re-legere: herlezen, dus nauwgezet in acht nemen. Helder, religieus ben je dus als je de voorschriften van de godsdienst heel ernstig neemt? Is dat het?

Maar een andere Romein, ene Lactantius had een heel andere mening: religie komt van re-ligare en dat betekent: verbinden. En dat hoor je vaak ook van dominees: gemeente: religie is dat je verbindt. Mooi. Maar is het ook waar? Weer een andere Romein, ene Gellius zei: het komt van relinquere: achterlaten. Het onheilge achterlaten. Augustinus dacht dat het woord wilde zeggen: opnieuw kiezen, namelijk zoals hij na een heidens leven voor God had gekozen, zoals hij dat zelf zag. Tegenwoordig wordt het door etymologen vaak in verband gebracht met een werkwoord dat verplichten betekent en dan is religio het naleven van je religieuze plichten. Net als Cicero al zei, maar hij leidde het weer af van een ander werkwoord.

Kortom: het is uitermate onzeker wat er in dat woord religie allemaal meeklinkt. Je kunt er alle kanten mee op.

En profaan dan, dat andere woord uit de tegenstelling in de vraag van vandaag.

Profaan, zeggen de geleerden, komt van profanus en hangt samen met fanum en dat beduidt de door de priester gewijde plaats vóór een heiligdom. Pro-fanum. Daar kun je deelnemen aan het heilige van het heiligdom. Iets gewijds dus eigenlijk. Iets positiefs.

Maar het werd al in het vroege Christendom iets negatiefs. Profaan ging de heidense godsdienst karakteriseren. En dat werd iets negatiefs, iets minders, binnen was sanctus, heilig of sacer, gewijd en buiten heidens en dus niet goed. Geleidelijk kreeg profaan zo de huidige betekenis van het ordinaire, banale, het gewone. Heilig en profaan wordt een tegenstelling.

Hoe zit het overigens met die heidenen. Waar komt dat woord vandaan? Het schijnt te maken te hebben met heide. Heidenen zijn heidebewoners. Zoals ook het latijnse woord *paganus* (de engelse *pagans*) “eigenlijk” dorpsbewoner betekent. Het was iets om aan vast te houden, dat paganisme of heidendom, in de vroege tijd toen het Christendom hier binnenkwam in het model van het Romeinse Rijk. Vasthouden aan je eigen dorpscultuur als heidebewoners met sterke waarden: je band met de natuur, waar dat Christendom aan morrelde. En je hechte band met je voorouders, maar de Christenen verboden alle rituelen die daar mee te maken hadden. En dan die egalitaire samenhang van het dorp, zonder keizers en koningen en bisschoppen, waar je samen de dingen doet in diep gekoesterde solidariteit. Al dat werd verdacht, minder, iets dat moest worden overwonnen door het geloof.

Dus dan dat woord zelf: “geloof”: dat heeft etymologisch te maken met “lof” en “lief”, dus geloof is dan wat je lief is, wat je prijst, hoog hebt.

Bij ons heeft “geloof” een heel andere hoofdbetekenis gekregen. Het is gaan betekenen dat wat je voor waar houdt, ook als het niet wetenschappelijk te bewijzen is of zelfs wetenschappelijk onwaarschijnlijk lijkt. En waar is een uitspraak of opvatting als het overeenstemt met door ons te constateren feiten. Er zijn dus dingen die je weet, die aantoonbaar zijn en dingen die dat niet zijn en die je dus moet geloven. Of niet.

2

Nu zullen sommige religieuze mensen zeggen en dat hebben ze altijd gezegd, dat dat helemaal niet is wat ze met geloven bedoelen. Nou ja, sommigen zeggen het wel, want ook onze westerse religie is heel rationeel geworden en ook voor veel gelovigen lijkt geloof vooral een zaak van bepaalde opvattingen, al of niet te bewijzen. Maar anderen dus hebben dan het gevoel dat ze dat er niet mee bedoelen.

De woorden die in de hebreeuwse en griekse bijbel worden gebruikt voor geloof lijken heel iets anders te betekenen. Niet zozeer het hebben van opvattingen maar “vertrouwen” en het zou ook beter zijn het zo te vertalen, *emet* en *pistis*. En “waar” is niet zozeer dat iets klopt met te verifiëren feiten, maar als religieuze term betekent het “betrouwbaar” of iets in de richting van “authentiek”, waarachtig. Vandaar de ergernis over Jezus die zegt dat hij de waarheid is. We horen daarin dat hij als een fundamentalist meent de waarheid in pacht te hebben, een ware leer over hoe alles in elkaar zit te bieden, terwijl hij iets heel anders zegt: ik ben betrouwbaar.

Dus of mijn geloof waar is, dat zal nog moeten blijken en dat blijkt niet zozeer als blijkt dat mijn opvattingen kloppen, maar als blijkt dat je op mij vertrouwen kunt. En of ik gelovig ben, geloof “heb” dat zal ook nog moeten blijken, of ik als het moeilijk wordt niet weglucht, maar vertrouwen houd.

En dan dat woordje: *seculier*, van *saeculum*, een periode, een eeuw, een beperkte tijd, iets tijdelijks dus. En dat werd steeds meer onder invloed van hoe het Christendom zich ontwikkelde gezien als iets negatiefs, omdat het steeds meer ging staan tegenover het eeuwige. Het eeuwige is dan het eigenlijke en het tijdelijke, betrekkelijke, het aardse, het oneigelijke. Hier op aarde is het niet. Maar daar kwamen altijd al veel mensen die zich wel verbonden voelden met de joodse en christelijke tradities tegen in verzet. Want ze zeiden: het gaat in ons geloof nu juist wel om het gewone, het tijdelijke het aardse. Het gaat erom dat je daar de eeuwige waarde van ziet. Het grote verhaal van de schepping is het verhaal van de eeuwige poging van het aardse iets moois, iets bewoonbaars te

maken. De aarde, het “gewone” vraagt onze verwondering en ons respect, onze liefde. En dat lijkt actueler dan ooit.

Kortom, we zien hoe woorden die van oorsprong niet tegenover elkaar staan, seculier – religieus, profaan – religieus, geloof – atheïsme, christen – heiden, steeds meer tegenover elkaar zijn komen te staan.

Zodat we nu denken dat we moeten kiezen.

Wat ook een grote rol speelt in veel discussies over geloof, zowel van de kant van mensen die zeggen dat zij geloven als van mensen die zeggen dat zij niet geloven, is de vaak stilzwijgende vooronderstelling dat het om “HET” geloof gaat, bij ons meestal HET christelijk geloof.

Naar mijn oordeel is de term “het christelijk geloof” een retorische truc. Tien tegen één is dan iemand aan het woord die zijn eigen definitie van dat christelijk geloof, dus zijn eigen opvattingen wil verkopen als de waarheid of er is juist een tegenstander aan het woord die hecht aan zijn ongelof en dus een heldere eenduidige tegenstander wil om te bestrijden.

Maar “het” christelijk geloof bestaat niet. En heeft nooit bestaan. “Het” is een samenkomen en soms weer uiteengaan van allerlei bewegende stromen en stroompjes.

Nu die gletscher van de westerse kerk, katholiek-protestant, zijn macht verliest, wordt steeds beter zichtbaar in de randmorenen, dat wat wij de joodse en christelijke traditie noemen alle mogelijke vormen en kleuren heeft gehad en niet zonder meer iets onderscheidens was tegenover andere godsdiensten of tegenover de wetenschap of de filosofie of atheïsme.

3

Dat zie je bij voorbeeld aan de kritiek op de godsdienst die je binnen de joodse en christelijke stromen vindt. In de bijbel heel duidelijk, waar geloven vaak betekent: geloof het niet! Waar goden vaak verdacht zijn, omdat ze je afleiden van de waarheid en het goede leven. Soms krijgt dat verzet haast proto-atheïstische trekken. Elk beeld dat wij van God maken is in elk geval verdacht. Want het gaat om iets dat een appel op je doet, maar zich aan jouw manipulerende greep, en aan jouw formulerende woorden, onttrekt. De meer mystieke stromingen in het Christendom zullen dat beamen. En benadrukken dat het ook voor onze eigen “christelijke” godsbeelden geldt en niet alleen voor de goden van die anderen.

En de hoofdfiguur van de Christelijke bijbel, Jezus, is superkritisch ten opzichte van zijn eigen godsdienst. Met zijn verwijten van machtsmisbruik en onderdrukking van mensen. Als je de evangeliën leest kun je haast niet voorstellen dat mensen van hem de stichter van hun nieuw instituut hebben durven maken. Veel anarchisme en atheïsme lijkt dan juist verwanter.

De Italiaanse filosoof Vattimo, die juist terugkeerde naar zijn christelijke traditie, maar zonder knieval voor het machtsinstituut en andere gekkigheden, schrijft ergens: “In Italië zeggen we wel eens gekscherend: “God zij dank ben ik atheïst.” Daar zit veel in. Ik voel mij niet atheïstisch. Maar als ik het zou worden, dan zou dat zijn omdat ik het evangelie heb gelezen.”

Het werk van Vattimo is in mijn ogen een prachtige poging om de misleidende tegenstellingen tussen theïstisch en atheïstisch, religieus en profaan of seculier, tussen gelovig en ongelovig te relativeren en dan vanuit die relativering verder te komen.

Wij leven, vind ik, in een mooie tijd. Die gletscher, dat machtsinstituut van de kerk heeft zijn macht verloren en kan ons niet meer dwingend in haar gareel houden. De grenzen vervagen en ineens zijn

we gesprekspartners van wie te voren tegenstanders waren. En ik bedoel niet alleen de dialoog tussen de verschillende godsdiensten, maar het gesprek tussen mensen die zoeken naar wat dit leven betekenis geeft.

Daarbij zijn de muren van onze mooie kerken niet meer scheidingen tussen binnen en buiten, tussen het heilige en het profane, tussen religie en het seculiere, tussen geloof en ongeloof, maar het zijn maar ruimtes geworden voor dat gesprek, waar ieder die iets zeggen wil of iets vraagt, iets heeft beleefd, iets gevonden, iets gemaakt, welkom is. Kunst, wetenschap, politiek en iedereen die zich verwondert, respect voelt, wil leren. En ook mag, hoop ik, religie meedoen, die naar mijn ervaring juist als ze haar dominante houding laat varen, blijkt toegang te hebben tot een schat aan prachtige verhalen en rituelen en menselijke voorbeelden uit het verleden en het heden. Nooit onweersproken, maar dat is voor mij wat religie betekent: het laatste woord is nooit gezegd.

En ik hoef mijzelf niet meer vooraf te legitimeren met een bewijs dat ik een gelovige, een christen, of wat dan ook, ben, ik mag gewoon meedoen.

Onze prachtige kerkgebouwen blijken dus dan niet een scheidsmuur, en geen machtsbolwerk, maar ook geen leeggelopen instituut, maar een RUIMTE.

Dat is het laatste woord ook niet maar wel het woord waarmee ik graag deze inleiding wil besluiten: RUIMTE. En ik ben erg benieuwd wat daarmee in onze dorpen gaat gebeuren.